

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

F. G. JACOBS

της 15ης Ιουνίου 1995 *

1. Στις υπό κρίση υποθέσεις, το Hoge Raad der Nederlanden ζητεί την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί δύο ομάδων ερωτημάτων. Το ζήτημα που θέτει η πρώτη έγκειται στο αν το αιτούν δικαστήριο υποχρεούται να εξετάσει, στο πλαίσιο δίκης επί αιτήσεως αναιρέσεως, ορισμένα ζητήματα κοινοτικού δικαίου που δεν ανέκυψαν ενώπιον των κατωτέρων δικαστηρίων, ακόμη και αν, πράττοντας τούτο, αντιπoιούνταν τους εθνικούς δικονομικούς κανόνες. Παρ' όλον ότι εντάσσονται στο ειδικό πλαίσιο των περί ανταγωνισμού κανόνων της Συνθήκης, τα ερωτήματα εγείρουν γενικού ενδιαφέροντος ζητήματα σχετικά με τη διαπλοκή σχέσεων μεταξύ του κοινοτικού δικαίου και των δικαϊκών συστημάτων των κρατών μελών. Το ζήτημα που θέτει η δεύτερη ομάδα ερωτημάτων έγκειται στο αν συμβιβάζεται με τους περί ανταγωνισμού κανόνες της Συνθήκης ένα επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα που συνεπάγεται υποχρεωτική υπαγωγή σ' αυτό.

2. Το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο είναι το ίδιο και στις δύο υποθέσεις. Το άρθρο 2, παράγραφος 1, του ολλανδικού νόμου της 29ης Ιουνίου 1972 περί υποχρεωτικής υπαγωγής σε επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα (στο εξής: νόμος περί συντάξεων) εξουσιοδοτεί τον αρμόδιο υπουργό, κατόπιν αιτήσεως ενός ή περισσότερων επαγγελματικών φορέων, αντιπροσωπευτικών του κλά-

δου, και κατόπιν διαδικασίας διαβουλεύσεων, να εκδίδει πράξεις καθιστώντας υποχρεωτική την υπαγωγή μιας ή περισσότερων συγκεκριμένων ομάδων επαγγελματιών σε επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα που καθιέρωσαν εργαζόμενοι του κλάδου. Δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 2, ένα τέτοιο σύστημα συνεπάγεται κατά περίπτωση α) την ίδρυση ειδικού ταμείου συντάξεων ή β) την υποχρέωση των εργαζομένων του κλάδου να συνάπτουν ασφαλιστική σύμβαση είτε με το ειδικό ταμείο συντάξεων είτε με εγκεκριμένο ασφαλιστή της αρεσκείας τους ή γ) συνδυασμό των δύο δυνατοτήτων για διαφορετικούς τομείς του συνταξιοδοτικού συστήματος. Το άρθρο 2, παράγραφος 3, απαιτεί οι φορείς που αιτούνται τη δημιουργία ενός συνταξιοδοτικού συστήματος υποχρεωτικής υπαγωγής να συστήσουν νομικό πρόσωπο επιφορτισμένο με τη λειτουργία του συστήματος ως ταμείου επαγγελματικών συντάξεων ή με την επίβλεψη της τηρήσεως των ασφαλιστικών υποχρεώσεων των ασφαλισμένων. Το άρθρο 2, παράγραφος 4, ορίζει ότι, εφόσον η υπαγωγή σε συνταξιοδοτικό σύστημα είναι υποχρεωτική, ο εργαζόμενος του συγκεκριμένου κλάδου, απασχολούμενος είτε ως μισθωτός είτε ως μη μισθωτός, υποχρεούται να συμμορφώνεται με τις διατάξεις του συνταξιοδοτικού συστήματος. Η μη συμμόρφωση συνιστά αξιόποινη πράξη που επισύρει χρηματική ποινή βάσει του άρθρου 27. Επί πλέον, το άρθρο 31 παρέχει τη δυνατότητα στο ταμείο συντάξεων ή στον επιβλέποντα φορέα να εκδίδει εκτελεστές διαταγές πληρωμής για μη καταβληθέντα ασφάλιστρα.

3. Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του νόμου περί συντάξεων, που παρατίθεται

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

στις διατάξεις περί παραπομπής, ο σκοπός των συλλογικών συστημάτων συνίσταται στο να επιτευχθεί «η αναπροσαρμογή των μετά τη συνταξιοδότηση εισοδημάτων, σε αντιστοιχία προς το ανερχόμενο γενικό επίπεδο εισοδημάτων», «η χρησιμοποίηση συστήματος εισφορών υπολογιζομένων αναλογιστικώς ή παραλλαγών τους ώστε οι νεότεροι συνάδελφοι να συμμετέχουν στο υψηλότερο κόστος συνταξιοδότησεως των πρεσβυτέρων συναδέλφων» και «η αναγνώριση συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων για έτη προγενέστερα της θέσεως σε ισχύ του συνταξιοδοτικού συστήματος». Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω συστήματος αμοιβαίας ασφάλισεως «μόνον αν όλοι οι ανήκοντες στον οικείο επαγγελματικό κλάδο υπάγονταν κατ' αρχήν στο σύστημα αυτό».

4. Το 1978 οι φυσιοθεραπευτές συνέστησαν επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα που περιελάμβανε και ένα ειδικό ταμείο, το Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten (στο εξής: Ταμείο). Το άρθρο 4, παράγραφος 1, του καταστατικού του Ταμείου ορίζει ότι υπάγονται στον φορέα όλοι οι φυσιοθεραπευτές και «heilgymnasts» που πληρούν τις προϋποθέσεις υπαγωγής τους στο σύστημα, προϋποθέσεις οι οποίες παρτίθενται στην κανονιστική ρύθμιση περί συντάξεων. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, ορίζει ότι οι ανωτέρω επαγγελματίες υπόκεινται στις διατάξεις του καταστατικού, της κανονιστικής ρυθμίσεως περί συντάξεων και άλλων κανονιστικών πράξεων εκδιδομένων σύμφωνα με το καταστατικό.

5. Κατά το άρθρο 2, παράγραφος 1, της κανονιστικής ρυθμίσεως περί συντάξεων, υπάγονται στο σύστημα «όλοι οι φυσιοθεραπευτές που ασκούν το επάγγελμα στις Κάτω

Χώρες και δεν έχουν συμπληρώσει ακόμη την ηλικία συνταξιοδότησεως». Στη συνέχεια εξαιρούνται ορισμένες κατηγορίες φυσιοθεραπευτών, μεταξύ των οποίων, κατά το άρθρο 2, παράγραφος 1, στοιχείο α, όσοι «απασχολούνται αποκλειστικώς ως μισθωτοί και κατά συνέπεια καλύπτονται από τους κανόνες του Algemene Burgerlijke Pensioenwet (γενικού νόμου περί συντάξεων) ή από άλλες ρυθμίσεις περί συντάξεων, τουλάχιστον ισοδύναμες προς τη ρύθμιση του νόμου περί συντάξεων, υπό την προϋπόθεση ότι οι ενδιαφερόμενοι έχουν γνωστοποιήσει εγγράφως στο Ταμείο την πρόθεσή τους και έχουν τηρήσει τις διοικητικές διατυπώσεις του άρθρου 25, παράγραφος 3».

6. Στις 31 Μαρτίου 1978, ο Υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών εξέδωσε απόφαση, σύμφωνα με το άρθρο 2, παράγραφος 1, του νόμου περί συντάξεων, καθιερώνουσα ως υποχρεωτική την υπαγωγή στο οικείο συνταξιοδοτικό σύστημα. Η απόφαση περιελάμβανε μια εξαίρεση αντίστοιχη προς αυτή του άρθρου 2, παράγραφος 1, στοιχείο α, της κανονιστικής ρυθμίσεως περί συντάξεων.

7. Το Ταμείο θέσπισε τα ακόλουθα κριτήρια εφαρμογής του άρθρου 2, παράγραφος 1, της κανονιστικής ρυθμίσεως περί συντάξεων:

«1. Πρέπει να πρόκειται αποκλειστικά για εργαζομένους με σχέση εξηρημένης εργασίας οι οποίοι καλύπτονται και από άλλη, τουλάχιστον ισοδύναμη, σύμβαση περί συντάξεως.

2. Οι οικείες συμβάσεις περί ασφαλίσεως των συντάξεων πρέπει να καλύπτουν:

a) (...)

b) (...) όλους τους μισθωτούς του κλάδου που απασχολεί η εταιρία.»

8. Με έναρξη ισχύος την 1η Ιανουαρίου 1988 και την 1η Απριλίου 1989 αντιστοίχως, οι Van Veen και Van Schijndel (στο εξής: ανακόπτοντες-αναιρεσείοντες) συνήψαν ασφαλιστήρια συμβόλαια περί συντάξεων με την Delta Lloyd. Το Ταμείο αρνήθηκε να δεχθεί την εξαίρεση από την υποχρεωτική υπαγωγή τους στο σύστημα με το αιτιολογικό ότι οι πιο πάνω συμβάσεις δεν πληρούσαν την προϋπόθεση εφαρμογής τους επί όλων των φυσιοθεραπευτών που παρείχαν υπηρεσίες στον εργοδότη (στο εξής: προϋπόθεση συλλογικότητας). Οι ανακοπές τους εκδικάστηκαν από τον Kantonrechter (ο οποίος εξέδωσε ευνοϊκή απόφαση για τον Van Veen και δυσμενή απόφαση για τον Van Schijndel) και σε δεύτερο βαθμό από το Breda Rechtbank, το οποίο εξέδωσε δυσμενείς αποφάσεις και για τους δύο. Οι Van Veen και Van Schijndel προσέφυγαν στο Hoge Raad, το οποίο έχει δικαιοδοσία να αναιρεί μόνο για νομικούς λόγους τις προσβαλλόμενες ενώπιόν του αποφάσεις («cas-sation»).

9. Ενώπιον των κατωτέρων δικαστηρίων, οι ανακόπτοντες ζήτησαν να γίνει δεκτή η εξαίρεσή τους από την υποχρεωτική υπαγωγή τους στο σύστημα, ισχυριζόμενοι ότι η προϋπόθεση συλλογικότητας στερείται νομικής βάσεως κατά το ολλανδικό δίκαιο. Στο πλαίσιο της δίκης επί της αιτήσεως αναιρέσεως, το Hoge Raad δέχθηκε την άποψη του Rechtbank ότι η προϋπόθεση συλλογικότητας συμβιβάζεται με την ολλανδική νομοθεσία. Πλην όμως, ενώπιον του Hoge Raad οι ανακόπτοντες-αναιρεσείοντες προέβαλαν νέο ισχυρισμό, τον οποίο δεν είχαν προβάλει ενώπιον του Kantonrechter ή του Rechtbank, ότι ο νόμος περί συντάξεων, ή τουλάχιστον η εφαρμογή του στο συνταξιοδοτικό σύστημα των φυσιοθεραπευτών, δεν συμβιβάζεται με τα άρθρα 3, στοιχείο στ', 5, 85 έως 86 και 90 της Συνθήκης ΕΚ. Οι ανακόπτοντες-αναιρεσείοντες ισχυρίζονται ότι, λόγω της φύσεως των ανωτέρω διατάξεων της Συνθήκης, το Rechtbank όφειλε να κάνει δεκτά τα αιτήματά τους παρ' όλον ότι δεν είχαν προβάλει τον ισχυρισμό αυτόν στην ενώπιον του πρωτοβαθμίου δικαστηρίου δίκη.

10. Σύμφωνα με το Hoge Raad, ο νέος αυτός ισχυρισμός εγείρει ένα σημαντικό δικονομικό ζήτημα. Κατά το ολλανδικό δίκαιο, νέοι ισχυρισμοί μπορούν να προβληθούν στα πλαίσια αιτήσεως αναιρέσεως μόνον εφόσον αφορούν αποκλειστικώς νομικά ζητήματα, δηλ. αν δεν απαιτούν διεξαγωγή αποδείξεων επί των πραγματικών περιστατικών. Το Hoge Raad θεωρεί ότι ο νέος ισχυρισμός των ανακοπτόντων-αναιρεσειόντων δεν πληροί την προϋπόθεση αυτή, δεδομένου ότι στηρίζεται σε γεγονότα και περιστάσεις των οποίων δεν επελήφθη το Rechtbank. Δεν μπορεί περαιτέρω να υποστηριχθεί ότι, καίτοι συνιστά τη βάση των αιτημάτων των ανακοπτόντων-αναιρεσειόντων, ο ισχυρισμός αυτός δεν εξετάστηκε από το Rechtbank.

11. Κατά την κρίση του Hoge Raad, οι ανακόπτοντες-αναιρεσιόντες δεν μπορούν να επικαλεστούν ούτε το άρθρο 48 του ολλανδικού Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, το οποίο απαιτεί από τον δικαστή να συμπληρώνει αυτεπαγγέλτως τη νομική βάση του εισαγωγικού εγγράφου της δίκης. Κατά το Hoge Raad, η αρχή της μη αναμίξεως των πολιτικών δικαστηρίων σε υποθέσεις σχετικές με δικαιώματα και υποχρεώσεις που συνάπτουν κατ' ελεύθερη βούληση οι διάδικοι σημαίνει ότι ο δικαστής, συμπληρώνοντας τη νομική βάση του εισαγωγικού εγγράφου της δίκης, οφείλει να μην υπερβαίνει τα όρια της διαφοράς ούτε να στηρίζεται σε γεγονότα και περιστάσεις που δεν επικαλέστηκε ο διάδικος του οποίου οι ισχυρισμοί πρέπει να συμπληρωθούν. Στην προκειμένη περίπτωση, το Rechtbank θα υπερέβαινε τα όρια της διαφοράς, αν εξέταζε αυτεπαγγέλτως ζητήματα κοινοτικού δικαίου. Ενώπιον του Kantonrechter οι ανακόπτοντες δεν προσέβαλαν την υποχρέωση υπαγωγής τους στο συνταξιοδοτικό σύστημα, αλλά την άρνηση να γίνει δεκτή η εξαίρεσή τους από την υποχρέωση βάσει του άρθρου 2, παράγραφος 1, στοιχείο α, της κανονιστικής ρυθμίσεως περί συντάξεων. Το Hoge Raad εκτιμά ότι υπό την έννοια αυτή οι ανακόπτοντες δέχθηκαν τη δεσμευτική φύση του νόμου της 29ης Ιουνίου 1972 περί συντάξεων και του συνταξιοδοτικού συστήματος.

12. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Hoge Raad ζητεί την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί των εξής ερωτημάτων:

«Α)

1) Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο που επελήφθη διαφοράς αφορώσας αστικά

δικαιώματα και υποχρεώσεις που εμπίπτουν στη σφαίρα της ελεύθερης βούλησης των διαδίκων να εφαρμόσει τα άρθρα 3, στοιχείο στ', 5, 85, 86 και/ή 90 της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας ακόμη και όταν ο διάδικος ο οποίος έχει συμφέρον για την εφαρμογή των άρθρων αυτών δεν τα έχει επικαλεστεί;

2) Αν δοθεί, καταρχήν, καταφατική απάντηση στο πρώτο ερώτημα, ισχύει η απάντηση αυτή και στην περίπτωση κατά την οποία το επιληφθέν δικαστήριο, αν ενεργήσει κατ' αυτόν τον τρόπο, οφείλει να εγκαταλείψει την επιβαλλόμενη ουδετερότητά του, υπό την έννοια ότι θα πρέπει α) να εξέλθει των ορίων του αντικείμενου της διαφοράς που προσδιόρισαν οι διάδικοι και/ή β) να στηριχθεί σε άλλα γεγονότα και περιστατικά πέραν αυτών στα οποία στηρίζει το αίτημά του ο διάδικος ο οποίος έχει συμφέρον για την εφαρμογή των άρθρων αυτών;

3) Αν πρέπει να δοθεί καταφατική απάντηση και στο δεύτερο ερώτημα, μπορεί να γίνει για πρώτη φορά επίκληση των αναφερομένων στο ερώτημα 1) διατάξεων της Συνθήκης ενώπιον εθνικού ακυρωτικού δικαστηρίου, όταν α) η επίκληση νέων ισχυρισμών κατά το εφαρμοστέο δικονομικό δίκαιο επιτρέπεται κατ' αναίρεση μόνον εφόσον οι ισχυρισμοί αυτοί είναι αμιγώς νομικής φύσεως — δηλαδή δεν απαιτούν εξέταση των πραγματικών περιστατικών και ισχύουν σε κάθε περίπτωση — και β) η επίκληση των εν λόγω διατάξεων της Συνθήκης συνεπάγεται ιδίως εξέταση των πραγματικών περιστατικών;

B)

4) Κατά το πνεύμα του νόμου περί υποχρεωτικής υπαγωγής σε επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα (WVD), όπως προεκτέθηκε, (...), πρέπει ένα επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα, η υπαγωγή στο οποίο είναι υποχρεωτική, δυνάμει και κατ' εφαρμογήν του WVD, για όλες ή μια ή περισσότερες συγκεκριμένες κατηγορίες των εργαζομένων του κλάδου, με τα έννομα αποτελέσματα που συνεπάγεται ο νόμος αυτός και που εκτίθενται συνοπτικώς ανωτέρω (...), να θεωρηθεί ως επιχείρηση κατά την έννοια των άρθρων 85, 86 ή 90 της Συνθήκης;

5) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, συνιστά η υποχρεωτική υπαγωγή στο προαναφερθέν (...) επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα φυσιοθεραπευτών μέτρο κράτους μέλους που αναιρεί την πρακτική αποτελεσματικότητα των εφαρμοστέων επί επιχειρήσεων κανόνων ανταγωνισμού ή αυτό συμβαίνει μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις και, στην περίπτωση αυτή, υπό ποιές;

6) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο τελευταίο αυτό ερώτημα, είναι δυνατόν άλλες περιστάσεις να καθιστούν την υποχρεωτική υπαγωγή ασυμβίβαστη προς τις διατάξεις του άρθρου 90 της Συνθήκης και, σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ποιές;

13. Το Hoge Raad σημειώνει ότι τα ερωτήματα υπό Β τίθενται μόνον αν, ως αποτέλεσμα της απαντήσεως του Δικαστηρίου στα ερωτήματα υπό Α, το Hoge Raad χρειαστεί να εξετάσει τους στηριζομένους στο κοινοτικό δίκαιο ισχυρισμούς των ανακοπτόντων αναιρεσειόντων.

Τα δικονομικά ερωτήματα

14. Τα ερωτήματα της πρώτης ομάδας (τα ερωτήματα υπό Α) μπορούν να χαρακτηριστούν «δικονομικά», του όρου «δικονομικά» χρησιμοποιουμένου υπό πολύ ευρεία έννοια ώστε να καλύπτει τους κανόνες σχετικά με την οργάνωση των ενδίκων μέσων και την αρμοδιότητα των δικαστηρίων. Η ουσία των υποθέσεων αυτών έγκειται στην επίπτωση του κοινοτικού δικαίου σε δικονομικά ζητήματα υπό την ευρεία έννοια, όπως αυτά ρυθμίζονται από τα δικαίμα συστήματα των κρατών μελών.

15. Η διατύπωση των τριών δικονομικών ερωτημάτων στηρίζεται στην πεποίθηση ότι η ασκούμενη αναίρεση κατ' αρχήν βάλλει αποκλειστικώς κατά νομικής πλάνης στην οποία υπέπεσε το εκδώσαν την αναιρεσιβαλλομένη απόφαση δικαστήριο. Εφόσον στις παρούσες υποθέσεις οι διάδικοι δεν ήγειραν το νομικό ζήτημα ενώπιον των δικαστηρίων της ουσίας, τίθεται το ερώτημα αν τα δικαστήρια αυτά μπορούσαν ή

όφειλαν να το εξετάσουν αυτεπαγγέλτως, διότι, άλλως, δεν νοείται να έχουν υποπέσει σε νομική πλάνη. Συνεπώς, με το πρώτο ερώτημα του Hoge Raad ερωτάται αν ένα εθνικό πολιτικό δικαστήριο καλείται να εφαρμόσει αυτεπαγγέλτως ορισμένους κανόνες της Συνθήκης, συγκεκριμένα δε τους κανόνες περί ανταγωνισμού, όταν οι διάδικοι δεν τους έχουν επικαλεστεί. Το δεύτερο ερώτημα του Hoge Raad ανακύπτει μόνον σε περίπτωση κατ' αρχήν καταφατικής απαντήσεως επί του πρώτου. Ερωτάται αν τούτο ισχύει ακόμη και αν σε παρόμοια περίπτωση το εθνικό δικαστήριο χρειαστεί να υπερβεί τον ουδέτερο ρόλο που του αναθέτουν οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες, εξετάζοντας νομικούς λόγους που βαίνουν πέραν των ισχυρισμών των διαδίκων και απαιτούν περαιτέρω αποδεικτικά στοιχεία προς στήριξή τους. Αν ισχύει αυτό, με το τρίτο ερώτημα ερωτάται αν οι διάδικοι μπορούν να επικαλεστούν για πρώτη φορά ενώπιον ακυρωτικού δικαστηρίου τους εν λόγω κανόνες της Συνθήκης, ακόμη και αν σε παρόμοια περίπτωση το δικαστήριο θα όφειλε να μην εφαρμόσει τους δικονομικούς κανόνες που αποκλείουν την προβολή ως λόγων αναιρέσεως νέων ισχυρισμών καθιστώντων αναγκαία τη διερεύνηση των πραγματικών περιστατικών. Κατά την άποψή μου, στο πρώτο και στο δεύτερο ερώτημα, ομού λαμβανόμενα, πρέπει να δοθεί αρνητική απάντηση. Συνεπώς, το τρίτο ερώτημα δεν χρήζει απαντήσεως.

16. Οι υποθέσεις εγείρουν ζητήματα παρεμφερή με εκείνα της υποθέσεως Peterbroeck ¹, στα πλαίσια της οποίας το *cour d'appel* των Βρυξελλών υπέβαλε στο Δικαστήριο το ερώτημα αν ένα εθνικό δικαστήριο οφείλει να μην εφαρμόσει εθνικό δικονομικό κανόνα που του απαγορεύει να εξετάσει ένα ζήτημα κοινοτικού δικαίου που ήγγιζε ένας από τους διαδίκους μετά την παρέλευση της σχετικής προθεσμίας. Στην ανωτέρω υπόθεση

ανέπτυξα τις προτάσεις μου στις 4 Μαΐου 1994. Στη συνέχεια, επανελήφθη η προφορική διαδικασία, ενώ στις 4 Απριλίου 1995 έλαβε χώρα και νέα επ' ακροατηρίου συζήτηση από κοινού με την επ' ακροατηρίου συζήτηση στις παρούσες υποθέσεις.

17. Με τις προτάσεις μου της 4ης Μαΐου 1994 στην υπόθεση Peterbroeck εξέφρασα την άποψη ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει τον επίδικο εθνικό κανόνα. Στήριξα την άποψή μου στο ότι «η νομολογία του Δικαστηρίου έχει δεχθεί προ πολλού ότι, ελλείψει κοινοτικών κανόνων, εναπόκειται στην εθνική έννομη τάξη των κρατών μελών να ορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και να ρυθμίσει τις δικονομικές προϋποθέσεις ασκήσεως ενδίκων μέσων που αποσκοπούν στην εξασφάλιση της προστασίας των κοινοτικών δικαιωμάτων αμέσου αποτελέσματος, υπό τον όρον ότι οι προϋποθέσεις αυτές πληρούν δύο επιταγές: δεν είναι λιγότερο ευνοϊκές από τις προϋποθέσεις που αφορούν παρεμφερή εθνικά ένδικα μέσα προστασίας και δεν καθιστούν ουσιαστικά αδύνατη ² ή υπερβολικά δυσχερή ³ την άσκηση των δικαιωμάτων που απονέμει η κοινοτική έννομη τάξη» ⁴. Εφόσον κανένα από τα αιτήματα που προβλέπονται κατ' εξαίρεση οι βελγικοί κανόνες δεν ήταν συγκρίσιμο με το αίτημα του Peterbroeck και εφόσον η προθεσμία που έτασσαν οι κανόνες αυτοί μπορούσε να θεωρηθεί ως εύλογη, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι βελγικοί κανόνες πληρούσαν τις προϋποθέσεις που έθετε το Δικαστήριο.

2 — Βλ., για παράδειγμα, τις αποφάσεις της 16ης Δεκεμβρίου 1976 στην υπόθεση 33/76, Rewe (Συλλογή τόμος 1976, σ. 747, σκέψη 5), της 9ης Νοεμβρίου 1983 στην υπόθεση 199/82, San Giorgio (Συλλογή 1983, σ. 3595, σκέψη 12), και της 25ης Ιουλίου 1991 στην υπόθεση C-208/90, Emppoi (Συλλογή 1991, σ. I-4269, σκέψη 16). Βλ. επίσης την απόφαση της 1ης Απριλίου 1993 στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-31/91 έως C-44/91, Lageder κ.λπ. (Συλλογή 1993, σ. I-1761, σκέψεις 27 έως 29).

3 — Βλ. την αναφερθείσα στην υποσημείωση 2 απόφαση San Giorgio και την απόφαση της 19ης Νοεμβρίου 1991 στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-6/90 και C-9/90, Francovich κ.λπ. (Συλλογή 1991, σ. I-5357, σκέψη 43).

4 — Σημείο 17.

1 — Υπόθεση C-312/93, προτάσεις της 4ης Μαΐου 1994.

18. Οι προϋποθέσεις αυτές σκοπό έχουν να εξισορροπήσουν την ανάγκη σεβασμού της δικονομικής αυτοτελείας των δικαιοκτών συστημάτων των κρατών μελών και τη ανάγκη εξασφάλισης ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων που απονέμει το κοινοτικό δίκαιο. Συνάδουν με αποφάσεις επί άλλων υποθέσεων, στα πλαίσια των οποίων το Δικαστήριο απέδωσε μεταλύτερη σημασία στην ανάγκη εξασφάλισης της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου και της προσήκουσας δικαστικής προστασίας των ιδιωτών, υποθέσεων μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ιδίως οι αποκαλούμενες *Simmenthal* και *Factortame*.

19. Στην απόφαση *Simmenthal*⁵, το Δικαστήριο έκρινε ότι ένα εθνικό δικαστήριο από το οποίο είχε ζητηθεί να εφαρμόσει, εντός των ορίων δικαιοδοσίας του, διατάξεις του κοινοτικού δικαίου όφειλε να εφαρμόσει πλήρως τις διατάξεις αυτές χωρίς να αναμένει την ανάκληση, διά της νομοθετικής οδού ή από το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, ενός αντιθέτου προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικού μέτρου. Η ουσιαστική σημασία της απόφασης για το κύρος της κοινοτικής έννομης τάξεως είναι σαφής. Βάσει του συστήματος που καθιέρωσε η Συνθήκη, το κοινοτικό δίκαιο εμπιστεύεται στα εθνικά δικαστήρια την εφαρμογή του. Τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να είναι σε θέση να εφαρμόζουν οποιονδήποτε κοινοτικό κανόνα που εμπίπτει στο νομικό πεδίο επί του οποίου έχουν δικαιοδοσία. Αν μόνο αρμόδιο να μην εφαρμόζει το αντίθετο προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικό δίκαιο ήταν το Συνταγματικό Δικαστήριο, το γεγονός αυτό θα αποτελούσε αναμφίβολα μείζον εμπόδιο στην εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και στην προστασία των δικαιωμάτων που απονέμει το κοινοτικό δίκαιο εκ μέρους των ιταλικών δικαστηρίων. Η ανάγκη παραπομπής

στο Συνταγματικό Δικαστήριο κάθε υποθέσεως περί το συμβιβαστό εθνικού κανόνα με το κοινοτικό δίκαιο, ανάγκη που συνεπάγεται μακρές, περίπλοκες και δαπανηρές διαδικασίες, θα αποθάρρυνε τους ιδιώτες να ζητούν τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους βάσει του κοινοτικού δικαίου⁶. επί πλέον, ακόμη και αν δεν αποθαρρύνονταν οι ιδιώτες, το κοινοτικό δίκαιο θα παρέμενε ανεφάρμοστο επί όσο χρόνο θα ήσαν εκκρεμείς οι δίκες⁷.

20. Και στην υπόθεση *Factortame*⁸ ήταν επιτακτική η ανάγκη να θεραπεύσει το Δικαστήριο την ανεπάρκεια της παρεχομένης από το εθνικό δίκαιο δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που απονέμει το κοινοτικό δίκαιο. Οι αιτούντες-αναιρεσελιόντες είχαν αμφισβητήσει, μέσω αιτήσεως δικαστικού ελέγχου της νομιμότητας, το συμβιβαστό προς το κοινοτικό δίκαιο ορισμένων διατάξεων ενός βρετανικού νόμου. Το *Divisional Court* του *Queen's Bench Division* υπέβαλε στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα επί του ζητήματος. Συγχρόνως, οι αιτούντες ζήτησαν τη λήψη προσωρινών μέτρων συνισταμένων στην αναστολή εφαρμογής των βαλλομένων διατάξεων. Την διάταξη του *Divisional Court* που είχε κάνει δεκτή την εν λόγω αίτηση εξαφάνισε το *Court of Appeal* με το αιτιολογικό ότι τα δικαστήρια του Ηνωμένου Βασιλείου δεν είχαν την εξουσία ούτε να αναστέλλουν, διατάσσοντας προσωρινά μέτρα, την εφαρμογή νόμων ούτε να εκδίδουν, επί αιτήσεως δικαστικού ελέγχου νομιμότητας, διαταγές

6 — Βλ. εν προκειμένω τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Reischl επί της υποθέσεως *Simmenthal*, Συλλογή τόμος 1978, σ. 255.

7 — Όπ.π., σ. 259.

8 — Απόφαση της 19ης Ιουνίου 1990, υπόθεση C-213/89 (Συλλογή 1990, σ. I-2433).

5 — Απόφαση της 9ης Μαρτίου 1978, υπόθεση 106/77 (Συλλογή τόμος 1978, σ. 239).

κατά του Στέμματος. Το Δικαστήριο, από το οποίο το House of Lords ζήτησε να αποφανθεί συναφώς, έκρινε ότι ένα εθνικό δικαστήριο, ενώπιον του οποίου έχει αχθεί διαφορά σχετική με το κοινοτικό δίκαιο και το οποίο κρίνει ότι το μοναδικό εμπόδιο για να διατάξει τη λήψη προσωρινών μέτρων είναι κανόνας εθνικού δικαίου, οφείλει να μην εφαρμόσει τον κανόνα αυτόν.

21. Η απόφαση, παρ' όλων ότι προκάλεσε, όπως αναμενόταν, πολιτική συζήτηση, δεν ήταν επαναστατική από νομικής απόψεως, ή τουλάχιστον δεν αποτέλεσε έκπληξη, όπως έδειξε η αντίδραση των ιδίων των Βρετανών δικαστών⁹. Η δικαστική προστασία των απονεμομένων από το κοινοτικό δίκαιο δικαιωμάτων θα ήταν σαφώς ανεπαρκής, αν όχι ανενεργός, αν, ενώ εκκρεμούσε η έκδοση της οριστικής του απόφασεως μετά την προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου, το Divisional Court δεν ήταν σε θέση να διατάξει τη λήψη προσωρινών μέτρων προκειμένου να αποτρέψει την επέλευση ανεπανόρθωτης βλάβης στον διάδικο που είχε ζητήσει τη λήψη των μέτρων. Είναι σημαντικό να επισημανθεί επίσης ότι έκτοτε τα βρετανικά δικαστήρια δέχονται ότι διαθέτουν την εξουσία να εκδίδουν διαταγές κατά του Στέμματος σε δίκες του είδους, ακόμη και όταν δεν τίθεται ζήτημα προστασίας δικαιωμάτων απονεμομένων από το κοινοτικό δίκαιο¹⁰.

9 — Βλ. την αγόρευση του Lord Bridge of Harwich στην υπόθεση Regina κατά Secretary of State for Transport, ex parte Factorame Limited and Others AC, 1991, σ. 603, ιδίως σ. 658 CMLR 1990, σ. 375.

10 — Βλ. την απόφαση του House of Lords στην υπόθεση M κατά Home Office AC, 1994, 1, σ. 377.

22. Υπό την έννοια αυτή, πρέπει να σημειωθεί ότι και στις δύο υποθέσεις Simmenthal και Factorame η παρέμβαση του Δικαστηρίου ήταν αναγκαία προκειμένου να παρασχεθεί η δυνατότητα στα εθνικά δικαστήρια, ενώπιον των οποίων είχαν αχθεί κοινοτύπως αξιώσεις απορρέουσες από το κοινοτικό δίκαιο, να επιτελέσουν αποτελεσματικώς το έργο που τους έχει αναθέσει το σύστημα της Συνθήκης.

23. Η παρούσα υπόθεση διαφέρει σαφώς από τις υποθέσεις Simmenthal και Factorame και, κατά την άποψή μου, δεν συντρέχει λόγος αναγωγής στις αρχές που διατυπώθηκαν στις αποφάσεις επί των υποθέσεων εκείνων για την προστασία όσων δεν έχουν προβάλει νομοτύπως αξιώσεις στο πλαίσιο δικαικών συστημάτων που τους παρέχουν τη δυνατότητα να το πράξουν. Συνεπώς, συμφωνώ τόσο με την άποψη όλων των κρατών μελών που κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις, δηλαδή της Γαλλίας, της Γερμανίας, των Κάτω Χωρών και του Ηνωμένου Βασιλείου (κράτη τα οποία εκπροσωπήθηκαν και κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση) όσο και με την άποψη που διατύπωσε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση η Ιρλανδία και (στην υπόθεση Peterbroeck) το Βέλγιο. Πάντως, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση η Ισπανία και η Ελλάδα διατύπωσαν αντίθετη άποψη. Η Ισπανική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να εξετάζουν, εν ανάγκη αυτεπαγγέλτως, ζητήματα κοινοτικού δικαίου, έστω και σε αντίθεση προς τους εθνικούς δικονομικούς κανόνες. Στήριξε την άποψή της α) στην υπεροχή του κοινοτικού δικαίου, β) στην αρχή της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου και γ) στην ανάγκη διασφάλισης της ομοιόμορφης εφαρμογής του. Παρεμφερείς απόψεις εξέθεσε και η Ελληνική Κυβέρνηση. Θα εξετάσω τα επιχειρήματα ένα προς ένα.

Υπεροχή του κοινοτικού δικαίου

24. Κατά την άποψή μου, η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου δεν σημαίνει ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν οπωσδήποτε να αγνοούν τους δικονομικούς κανόνες που εμποδίζουν την έγερση ενός ζητήματος κοινοτικού δικαίου σε κάποιο στάδιο της δίκης. Αυτό που επιτάσσει κατά πρώτο λόγο η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου είναι ότι, κατά κανόνα, όταν ένα εθνικό δικαστήριο βρίσκεται ενώπιον καταστάσεως συγκρούσεως μεταξύ μιας ουσιαστικής διατάξεως εθνικού δικαίου και άλλης ουσιαστικής διατάξεως κοινοτικού δικαίου, πρέπει να κατισχύει η κοινοτική διάταξη. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, αν δεν υφίστατο αυτός ο γενικός κανόνας, το κοινοτικό δίκαιο θα ήταν κενό γράμμα.

25. Πλην όμως, όσον αφορά τους δικονομικούς κανόνες, η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοούνται συστηματικά οι κανόνες αυτοί προκειμένου να καθίσταται εφικτή η διεύθυνση του κοινοτικού δικαίου, ανεξάρτητα από το στάδιο της δίκης. Όπως έχει καταδείξει η νομολογία του Δικαστηρίου, αρκεί οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες να παρέχουν όντως στους ιδιώτες τη δυνατότητα να καθιστούν σεβαστά τα δικαιώματά τους.

26. Γεγονός είναι ότι, για την ορθή εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο το δημόσιο συμφέρον όσο και τα συμφέροντα των διαδίκων. Πάντως, η συλλογιστική την οποία ακολουθεί επί του θέματος παγίως επί σειρά ετών το Δικαστήριο προϋποθέτει ότι αυτό

που ικανοποιεί αρκούντως το δημόσιο συμφέρον αντιστοιχεί ακριβώς στις παγιωμένες αρχές στις οποίες έχει ήδη γίνει αναφορά, και συγκεκριμένα στις αρχές ότι, αφενός, τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να εξασφαλίζουν την τήρηση των απονεμομένων από το κοινοτικό δίκαιο δικαιωμάτων, οσάκις γίνεται επίκλησή τους σύμφωνα με τους εθνικούς δικονομικούς κανόνες σε δίκες ενώπιον εθνικών δικαστηρίων, και ότι, αφετέρου, οι κανόνες αυτοί πρέπει να αγνοούνται μόνον όταν καθιστούν αδύνατο ή υπέρμετρα δυσχερή τον σεβασμό των δικαιωμάτων αυτών. Επί πλέον, ως σημειωθεί επικουρικώς ότι και η Επιτροπή μπορεί να προστατεύσει το κοινοτικό συμφέρον, είτε με την εξασφάλιση της τηρήσεως των κανόνων ανταγωνισμού, επίκληση των οποίων γίνεται στις παρούσες υποθέσεις, είτε γενικότερα με την εξασφάλιση της τηρήσεως των κοινοτικών υποχρεώσεων των κρατών μελών, κινώντας, εν ανάγκη, τη διαδικασία του άρθρου 169 της Συνθήκης.

27. Επί πλέον, αν γινόταν δεκτή η άποψη ότι οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες πρέπει πάντοτε να υποχωρούν προ του κοινοτικού δικαίου, θα διαβρώνονταν υπερβολικά, όπως πρόκειται να καταδείξω στη συνέχεια, καθιερωμένες αρχές που αποτελούν τη βάση των δικαίων συστημάτων των κρατών μελών. Τούτο θα έβαινε πέραν των ορίων που απαιτούνται για την παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Θα μπορούσε να εκληφθεί ως παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας και, υπό ευρεία έννοια, της αρχής της επικουρικότητας, η οποία απηχεί ακριβώς την επιθυμητή επί σειρά ετών από το Δικαστήριο ισορροπία στον τομέα αυτό. Θα προκαλούσε επίσης εκτεταμένες δυσλειτουργίες, καθόσον το αποτέ-

λεσµα θα συνίστατο στην παροχή µεγαλύτερης προστασίας σε δικαιώµατα, τα οποία, λόγω του ότι απονέµονται από το κοινοτικό δίκαιο, δεν σηµαίνει ότι έχουν αφ' εαυτών µεγαλύτερη σηµασία από δικαιώµατα απορρέοντα από το εθνικό δίκαιο. Μετά βίας µπορεί, για παράδειγµα, να υποστηριχθεί ότι το υποτιθέµενο δικαίωµα των Van Schijndel και Van Veen βάσει του κοινοτικού δικαίου να επιλέξουν το ασφαλιστικό τους σύστηµα είναι σηµαντικότερο και απαιτεί µεγαλύτερη προστασία, φερ' ειπείν, από το δικαίωµα ενός ενάγοντος, να ζητήσει ικανοποίηση λόγω της ηθικής βλάβης που υπέστη από προσβολή της προσωπικότητάς του.

28. Η διαπίστωση αυτή δεν σηµαίνει ότι υποτιµάται η σηµασία της εφαρµογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια ή του καθήκοντός τους κατά το άρθρο 5 της Συνθήκης να εφαρµοζούν πλήρως τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου και να καθιστούν σεβαστά τα δικαιώµατα που απονέµει στους ιδιώτες το κοινοτικό δίκαιο. Πράγµατι, όπως πρότεινα µε τις προτάσεις µου στην υπόθεση BP Σουπεργκάζ¹¹, τα εθνικά δικαστήρια καλούνται να ερµηνεύουν ευρέως την προϋπόθεση ότι αξιώσεις απορρέουσες από το κοινοτικό δίκαιο πρέπει να αντιμετωπίζονται όπως οι αξιώσεις που στηρίζονται στο εθνικό δίκαιο. Επί πλέον, το Δικαστήριο παρεµβαίνει για να εξασφαλίζει την τήρηση του κοινοτικού δικαίου όταν συγκεκριµένοι εθνικοί κανόνες αντιποιούνται τα απονεµόµενα από το κοινοτικό δίκαιο δικαιώµατα: βλ., πέραν των αποφάσεων Simmenthal και Factortame, τις

αποφάσεις Johnston¹², Emmott¹³ και Marshall II¹⁴.

29. Πάντως, η αναγκαία προϋπόθεση που αποτελεί θεµέλιο του συστήµατος των Συνθηκών έγκειται στην αποτελεσµατική και προσήκουσα δικαστική προστασία που µπορεί φυσιολογικά να ικανοποιηθεί µε τα ασκώµενα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων εθνικά ένδικα µέσα και σύµφωνα µε τους εθνικούς δικονοµικούς κανόνες. Έτσι, για παράδειγµα, µε την απόφαση Rewe¹⁵ το Δικαστήριο έκρινε ότι:

«(...) ναι µεν η Συνθήκη δηµιούργησε ορισµένο αριθµό ευθειών προσφυγών που δύνανται να ασκηθούν, αναλόγως µε την περίπτωση, από ιδιώτες ενώπιον του Δικαστηρίου, αλλά δεν υπήρχε πρόθεση καθιερώσεως ενώπιον των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, προς τον σκοπό διασφάλισης του κοινοτικού δικαίου, άλλων µέσων εννόµου προστασίας εκτός των οριζοµένων από το εθνικό δίκαιο. Αντιθέτως, το σύστηµα εννόµου προστασίας που δηµιούργησε η Συνθήκη, όπως το εκφράζει ιδίως το άρθρο 177, συνεπάγεται ότι κάθε τύπος αγωγής προβλεπόµενος από το εθνικό δίκαιο δύναται να χρησιµοποιείται προς διασφάλιση της τηρήσεως των κοινοτικών κανόνων που παράγουν άµεσα αποτελέσµατα υπό τις ίδιες προϋποθέσεις παραδεκτού και διαδικασίας ωσάν να επρόκειτο για τη διασφάλιση της τηρήσεως του εθνικού δικαίου.»

11 — Απόφαση της 6ης Ιουλίου 1995, υπόθεση C-62/93 (που δεν έχει δηµοσιευτεί ακόµη στη Συλλογή)· προτάσεις της 9ης Μαρτίου 1995.

12 — Απόφαση της 15ης Μαΐου 1986, υπόθεση 222/84 (Συλλογή 1986, σ. 1651).

13 — Προαναφερθείσα στην υποσηµείωση 2.

14 — Απόφαση της 2ας Αυγούστου 1993, υπόθεση C-271/91 (Συλλογή 1993, σ. I-4367).

15 — Απόφαση της 7ης Ιουλίου 1981, υπόθεση 158/80 (Συλλογή 1981, σ. 1805).

30. Τεκμαίρεται κατ' ανάγκη ότι η οργάνωση των εθνικών δικαιοκτών συστημάτων είναι σύμφυτη με την έννοια του κράτους δικαίου έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ορθή εφαρμογή του δικαίου και η έννομη προστασία των πολιτών κατά τρόπο ικανοποιητικό. Συνεπώς, μόνο κατ' εξαίρεση το Δικαστήριο παρεμβαίνει προς διασφάλιση της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

Αποτελεσματικότητα του κοινοτικού δικαίου

31. Τούτο με οδηγεί στο δεύτερο επιχείρημα της Ισπανικής Κυβερνήσεως το οποίο στηρίζεται στην ανάγκη διασφάλισης της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου. Κατ' αρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι η ορθή εφαρμογή του δικαίου δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι δεν υφίστανται όρια ως προς την εφαρμογή του. Το συμφέρον για πλήρη εφαρμογή ενδέχεται να πρέπει να σταθμιστεί σε σχέση με άλλες παραμέτρους, όπως είναι η ασφάλεια δικαίου, η χρηστή διοίκηση και η εύρυθμη και ορθή διεξαγωγή των δικών. Τα δικαιοκτικά συστήματα επιβάλλουν συνήθως διαφόρους περιορισμούς, οι οποίοι, εφόσον ο αιτούμενος δικαστική προστασία δεν επιδεικνύει εύλογη επιμέλεια, οδηγούν στην ολική ή μερική απόρριψη του αιτήματός του. Οι περιορισμοί αυτοί των εθνικών δικαιοκτών συστημάτων καταλαμβάνουν τις προθεσμίες για την έναρξη και τη συνέχιση των διοικητικών διαδικασιών και δικών, την υποβολή αναδρομικώς αιτημάτων, τους κανόνες που διέπουν την υποβολή νέων αιτημάτων, καθώς και τους λόγους αναιρέσεως και τα ζητήματα που μπορούν να εξετάσουν αυτεπαγγέλτως τα δικαστήρια.

32. Στις δίκες ενώπιον του Δικαστηρίου σας, ένας αμελής διάδικος ενδέχεται να διαπιστώσει ότι η προσφυγή ή η αίτησή του αναιρέσεως είναι εκπρόθεσμη ή ότι δεν επιτρέπεται η υποβολή ορισμένων αιτημάτων ή η προβολή ορισμένων ισχυρισμών που θα μπορούσαν να ασκήσουν συναφώς επιρροή. Εκτός από τις προθεσμίες που τάσσουν οι Συνθήκες και οι Οργανισμοί του Δικαστηρίου για την κίνηση διαφόρων κατηγοριών δικών, υφίστανται σημαντικοί περιορισμοί όσον αφορά τη διεύρυνση της βάσεως των προσφυγών και αγωγών και την προβολή νέων νομικών ισχυρισμών σε μεταγενέστερα στάδια της δίκης. Το αντικείμενο της δίκης καθορίζεται κατ' αρχήν από το εισαγωγικό της δικόγραφο που κατατίθεται στο Δικαστήριο ή, επί προσφυγών που ασκεί η Επιτροπή βάσει του άρθρου 169, από την αιτιολογημένη γνώμη της Επιτροπής. Επιπροσθέτως, στο εισαγωγικό δικόγραφο οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να εκθέτουν συνοπτικώς τους ισχυρισμούς των οποίων γίνεται επίκληση: βλ. άρθρο 38, παράγραφος 1, του Κανονισμού Διαδικασίας. Το άρθρο 42, παράγραφος 2, του Κανονισμού Διαδικασίας ορίζει ότι «κατά τη διάρκεια της δίκης απαγορεύεται η προβολή νέων ισχυρισμών, εκτός αν στηρίζονται σε νομικά και πραγματικά στοιχεία που ανέκλυψαν κατά τη διαδικασία». Μόνο σε πολύ περιορισμένες περιπτώσεις το Δικαστήριο εξετάζει αυτεπαγγέλτως ένα ζήτημα.

33. Το κατά πόσον ένα εθνικό δικαστήριο μπορεί να επιληφθεί νομικού ζητήματος που δεν ήγειραν οι διάδικοι εξαρτάται και από τη φύση των εφαρμοστέων συναφώς δικονομικών κανόνων. Θα έμπεινα στον πειρασμό να υπενθυμίσω την υποστηριζόμενη άποψη ότι υφίσταται βασική διαφορά μεταξύ δύο θεμελιωδώς διαφορετικών δικονομικών συστημάτων ισχυόντων εντός των κρατών μελών: και συγκεκριμένα, ότι υφί-

σταται διαφορά, σε γενικές γραμμές, μεταξύ, αφενός, των ηπειρωτικών συστημάτων και, αφετέρου, του αγγλικού, του ιρλανδικού και του σκωτικού συστήματος. Κατά την άποψη αυτή, στα ηπειρωτικά συστήματα θεωρείται ότι το δικαστήριο γνωρίζει το δίκαιο («*jura novit curia*» ή «*curia novit legem*»): οφείλει να εφαρμόζει τους συναφείς νομικούς κανόνες στα πραγματικά περιστατικά όπως αυτά υποβάλλονται στην κρίση του από τους διαδίκους («*da mihi factum, dabo tibi jus*»)· και, εν ανάγκη, το ίδιο το δικαστήριο αποδύεται σε νομική έρευνα προς τούτο. Αντίθετα, στο αγγλικό, ιρλανδικό και σκωτικό σύστημα, το δικαστήριο έχει λιγότερο ενεργητικό αν όχι παθητικό ρόλο να διαδραματίσει: η δίκη βασίζεται εν γένει στην παραδοχή ότι το δικαστήριο δεν έχει ανεξάρτητη γνώση του δικαίου, ότι εξαρτάται από τους ισχυρισμούς που προβάλλουν οι δικηγόροι για λογαριασμό των διαδίκων και ότι βασικό έργο του είναι να αποφαίνεται αποκλειστικώς βάσει των ισχυρισμών των δικηγόρων. Κατά έναν σχολιαστή, «ίσως το πλέον εντυπωσιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα της αγγλικής δίκης είναι ότι ο κανόνας *curia novit legem* ουδέποτε αποτέλεσε ούτε αποτελεί μέρος του αγγλικού δικαίου»¹⁶.

34. Συχνά, τέτοιες αντιθέσεις μεταξύ διαφορετικών δικαιοκτών συστημάτων αποδεικνύονται, μετά από προσεκτικότερη εξέταση, υπερβολικές, και η παρούσα δίκη δεν αποτελεί εξαίρεση. Ακόμη και στην περίπτωση των ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων δικών όπου η αντίθεση των συστημάτων είναι σχεδόν απόλυτη — η αντίθεση μπορεί να είναι ανεπαίσθητη στις ποινικές δίκες ή στις δίκες ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων, όπου τυγχάνουν εφαρμογής διαφορετικές αρχές — η διάκριση μεταξύ των δύο απόψεων μετά βίας μπορεί να γίνει δεκτή.

Εξυπακούεται ότι η αντίθεση, όπως περιγράφηκε ανωτέρω, σημαίνει ότι στα ηπειρωτικά συστήματα τα δικαστήρια μπορούν, ή και οφείλουν, να επιληφθούν αυτεπαγγέλτως ενός νομικού ζητήματος που δεν εθίγη από τους διαδίκους, ενώ στα αγγλοσαξωνικά συστήματα τα δικαστήρια δεν το πράττουν. Η πραγματικότητα διαφέρει. Στα πρώτα συστήματα, το δικαστήριο μπορεί μεν να εξετάσει ένα νέο νομικό ζήτημα, χωρίς όμως να υπερβεί τα όρια της υποθέσεως, όπως αυτά έχουν καθορισθεί με τα αιτήματα των διαδίκων, οι οποίοι παραμένουν «κύριοι της δίκης» (*dominus litis*). Κατά κανόνα, το δικαστήριο δεν μπορεί να επιληφθεί νέου ζητήματος σχετικά με νέα πραγματικά περιστατικά. Αυτό ακριβώς συμβαίνει με την πολιτική δικονομία των Κάτω Χωρών, όπως διευκρίνισε το Hoge Raad στις διατάξεις περί παραπομπής¹⁷, αλλά προφανώς το ίδιο συμβαίνει και με πολλά άλλα συστήματα. Επί πλέον, σε πολλά συστήματα, αφ' ης στιγμής το δικαστήριο επιληφθεί νέου ζητήματος, καλεί, ή οφείλει να καλέσει, τους διαδίκους να υποβάλουν σχετικώς τις παρατηρήσεις της, όπως συμβαίνει με τα βρετανικά δικαστήρια. Ένα βρετανικό δικαστήριο είναι εντελώς ελεύθερο να επιληφθεί ενός νομικού ζητήματος που δεν εθίγη από τους διαδίκους. Πράγματι, από συγκριτική και εμπειριστατωμένη μελέτη του τρόπου αντιμετώπισης παρομοίων ζητημάτων εκ μέρους ενός βρετανικού δικαστηρίου και ας υποθέσουμε ενός γαλλικού δικαστηρίου προκύπτει ότι οι διαφορές δεν είναι μεγάλες¹⁸.

35. Επί πλέον, ένα βρετανικό δικαστήριο, όπως και κάθε άλλο δικαστήριο, είναι αυτονόητο ότι εξετάζει αυτεπαγγέλτως ζητήματα

17 — Βλ. ανωτέρω σημείο 11.

18 — Βλ. Jolowicz: «*Da mihi factum dabo tibi jus: a problem of demarcation in English and French law*», στο *Multum non multa: Festschrift für Kurt Lipstein*, 1980, σ. 79.

16 — Mann: «*Fusion of the Legal Professions?*», *Law Quarterly Review*, 1977, σ. 367 επ., συγκεκρωμένα σ. 369.

δημοσίας τάξεως. Επί αιώνες, το βρετανικό δίκαιο δεν δεχόταν για τον λόγο αυτό την εκτέλεση παρανόμων συμβάσεων, ζήτημα το οποίο ανέκλυσε σε μια σύγχρονη υπόθεση:

«Όταν εκ πρώτης όψεως η επίδικη σύμβαση είναι προδήλως παράνομη, το δικαστήριο δεν την εφαρμόζει, ανεξαρτήτως του αν έχουν προβληθεί ισχυρισμοί αφορώντες το ζήτημα αυτό και ανεξαρτήτως του αν εκάτερος των διαδίκων εγείρει το ζήτημα αυτό, ακόμη και αν τίθεται για πρώτη φορά στο πλαίσιο εφέσεως ή αναιρέσεως. Ο λόγος υπάρξεως του κανόνα αυτού έγκειται στο ότι δεν νοείται τα δικαστήρια του Στέμματος να εφαρμόζουν παράνομες συμβάσεις, ασχέτως της βουλήσεως των διαδίκων (...)»¹⁹.

36. Πλην όμως, ακόμη και εντός του βρετανικού συστήματος, το κατά πόσον ένα δικαστήριο μπορεί να παρεμβαίνει και να εξετάζει αυτεπαγγέλτως ζητήματα είναι συνάρτηση της αλληλουχίας της υποθέσεως: για παράδειγμα, μπορεί να εξαρτάται από τον τύπο της δίκης (πολιτική, ποινική ή διοικητική), από τον βαθμό της (πρωτοδίκως, κατ' έφεση για πραγματικούς και νομικούς λόγους ή κατ' αναίρεση μόνο για νομικούς λόγους) ή από τη φύση του δικαιοδοτικού οργάνου [δικαστήριο ή οιονεί δικαιοδοτικό όργανο (court ή tribunal)].

37. Από συγκριτική μελέτη της καταστάσεως των δικαστηρίων των κρατών μελών προκύπτει ότι υφίστανται ενδεχομένως περαιτέρω παραλλαγές των δικαικών συστημάτων τους. Ασφαλώς, ερίζεται, για

παράδειγμα, το τί συνιστά ζήτημα δημοσίας τάξεως (moyen d' ordre public). Η επιβολή σε όλα τα εθνικά δικαστήρια της υποχρεώσεως να εφαρμόζουν αυτεπαγγέλτως το κοινοτικό δίκαιο, παρ' όλον ότι στην πράξη αυτό ίσως δεν θα ήταν αδύνατον στο πλαίσιο οποιουδήποτε συστήματος, θα μπορούσε να προκαλέσει σχετική αναταραχή, ποικίλουσα μεν σε βαθμό ανάλογα με το σύστημα, αλλ' ενδεχομένως σημαντική για όλα τα συστήματα. Θα μπορούσαν επίσης να ανακύψουν δυσχέρειες ως προς το αν η συγκεκριμένη μεταχείριση του κοινοτικού δικαίου αφορά το δίκαιο αυτό στο σύνολό του ή μόνον ορισμένα μέρη του και, σε καταφατική περίπτωση, ποια μέρη.

38. Συνεπώς, τόσο για λόγους αρχής όσο και για λόγους πρακτικής εφαρμογής, το συμπέρασμα που επιβάλλεται είναι ότι ένα εθνικό δικαστήριο οφείλει να εφαρμόζει αυτεπαγγέλτως μια διάταξη του κοινοτικού δικαίου μόνο σε περίπτωση που θα οφείλε να εφαρμόσει αυτεπαγγέλτως αντίστοιχη διάταξη του εθνικού δικαίου. Βέβαια, τούτο μπορεί να θα οδηγήσει στη μη ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, αλλά θα αποτελεί, όπως έχω εξηγήσει, συνέπεια της πολυμορφίας αυτών τούτων των εθνικών δικαικών συστημάτων.

39. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε κατά μείζονα λόγο αν εξετάσουμε τις δίκες επί εφέσεων και αναιρέσεων, ιδίως δε επί αιτήσεων αναιρέσεως. Στις δίκες αυτές, επιβάλλονται εν γένει περιορισμοί στο δικαίωμα του εφεσείοντος ή αναιρεσείοντος ή του ετέρου διαδίκου να εγείρει νέα ζητήματα που διευρύνουν το αντικείμενο της δίκης. Αν δεν υφίσταντο τέτοιοι περιορισμοί, θα ανατρεπόταν η ίδια η φύση της κατ'

19 — Υπόθεση Bank of India κατά Trans Continental Commodity Merchants Ltd & J. N. Patel, Lloyd's Reports, 1982, 1, σ. 427, Bingham J, σ. 429.

έφεση ή αναιρέση δίκης και η διαδικασία θα μετατρέπεται σε επανάληψη της προφορικής διαδικασίας.

40. Οι ανωτέρω παρατηρήσεις αφορούν κυρίως τις δίκες επί αιτήσεων αναιρέσεως εντός των κρατών μελών, δεδομένου ότι στις δίκες αυτές η δικαιοδοσία περιορίζεται κατά κανόνα στην εξέταση του αν η απόφαση του κατωτέρου δικαστηρίου πάσχει νομική πλάνη, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται περιθώριο ούτε για τους διαδίκους ούτε για το δικαστήριο να εγείρουν νέα νομικά ζητήματα.

41. Συχνά, η δυνατότητα προβολής ως λόγων αναιρέσεως ισχυρισμών που δεν προβλήθηκαν ενώπιον των κατωτέρων δικαστηρίων είναι αυστηρά περιορισμένη. Ενώ, για παράδειγμα, το γερμανικό Bundesgerichtshof και το γαλλικό Cour de cassation διαθέτουν σχετική ελευθερία να επιλαμβάνονται αυτεπαγγέλτως ζητημάτων, το βελγικό, ισπανικό, ιταλικό και ολλανδικό ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο οφείλουν κατ' αρχήν να περιορίζονται στους λόγους αναιρέσεως που προβάλλουν οι διάδικοι. Πλην περιορισμένων εξαιρέσεων, το βελγικό ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο δεν έχει τη δυνατότητα να εξετάσει ούτε ζητήματα δημοσίας τάξεως.

42. Περιορισμούς επιβάλλει και ο Κανονισμός Διαδικασίας του Δικαστηρίου: επί αιτήσεως αναιρέσεως στρεφόμενης κατ' αποφάσεως του Πρωτοδικείου, ουδείς διάδικος μπορεί να μεταβάλει «το αντικείμενο

της ενώπιον του Πρωτοδικείου δίκης»²⁰. Βέβαια, προβλέπεται και πάλι εξαίρεση, βάσει της οποίας το Δικαστήριο μπορεί να επιληφθεί ζητήματος «δημοσίας τάξεως», έστω και αν το Πρωτοδικείο δεν το έχει πράξει²¹. Αλλ' είναι σαφές ότι η εξαίρεση αυτή πρέπει να οριστεί στενώς, προκειμένου να λειτουργήσει ορθώς το ανααιρετικό σύστημα.

43. Ερχόμενος στη συνέχεια στην επίμαχη ολλανδική κανονιστική ρύθμιση που αφορούν οι υπό κρίση υποθέσεις, θεωρώ ότι δεν καθιστά εξαιρετικά δυσχερή την εφαρμογή στην πράξη των δικαιωμάτων που απονέμει στον ανακρίπτοντα το κοινοτικό δίκαιο. Η ρύθμιση επιδιώκει απλώς να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη και αποτελεσματική διεξαγωγή της δίκης, μη επιτρέποντας στον ανακρίπτοντα να διευρύνει σε μεταγενέστερο στάδιο το αντικείμενο της διαφοράς, όπως αυτό έχει προσδιοριστεί με το κατατεθέν στο δικαστήριο της ουσίας εισαγωγικό της δίκης δικόγραφο, και να εγείρει με τους λόγους αναιρέσεως νέα ζητήματα που βαίνουν πέραν του αντικειμένου της διαφοράς και απαιτούν περαιτέρω έρευνα των πραγματικών περιστατικών. Ας σημειωθεί ότι η ολλανδική ρύθμιση, καίτοι προβλέπει τους περιορισμούς αυτούς, δεν είναι ιδιαίτερος απαιτητική έναντι των διαδίκων. Συγκεκριμένα, το άρθρο 48 του ολλανδικού Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας επιβάλλει στο δικαστήριο της ουσίας την υποχρέωση, αν παρίσταται ανάγκη, να συμπληρώνει αυτεπαγγέλτως τα νομικά επιχειρήματα των διαδίκων.

44. Εφόσον η ολλανδική ρύθμιση προστατεύει προφανώς κατά τον προσήκοντα

20 — Άρθρα 113, παράγραφος 2, και 116, παράγραφος 2.

21 — Lenaerts: «The Development of the Judicial Process in the European Community after the Establishment of the Court of First Instance», στο *Collected Courses of the Academy of European Law*, τόμος I, βιβλίο 1, 1990, σ. 53 έως 113, και συγκεκριμένα σ. 109.

τρόπο τα απονεμόμενα από το κοινοτικό δικαιοδικαίωμα, αρκεί τα εθνικά δικαστήρια, κατά την εφαρμογή της, να εξετάζουν τους νομικούς λόγους που στηρίζονται στο κοινοτικό δίκαιο με τον ίδιο τρόπο που το πράττουν στα πλαίσια του εθνικού δικαίου.

να απαιτείται είναι να παρέχουν την προσήκουσα έννομη προστασία τα εθνικά ένδικα μέσα και οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες²².

Ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου

Άλλα επιχειρήματα

45. Η τρίτη αντίρρηση που προέβαλε η Ισπανική Κυβέρνηση έγκειται στο ότι η άποψη αυτή θα οδηγούσε σε ανομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου· στα κράτη μέλη των οποίων οι δικονομικοί κανόνες είναι λιγότερο αυστηροί, η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου είναι δυνατή, έστω και αν οι διάδικοι δεν επιδεικνύουν επιμέλεια. Εντούτοις, είναι αναπόφευκτη η μέχρις ενός βαθμού ανομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, καθόσον δεν υφίστανται εναρμονισμένοι κανόνες περί ενδίκων μέσων, διαδικασίας και προθεσμιών. Εύγλωττο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση, στα πλαίσια της οποίας ο αιτούμενος δικαστική προστασία δεν τήρησε λόγω αμελείας την προθεσμία υποβολής διοικητικής ενστάσεως ή καταθέσεως του συναφούς δικογράφου, οπότε η αίτησή του είναι εκπρόθεσμη· οι εν λόγω προθεσμίες ποικίλλουν από κράτος σε κράτος, ενδέχεται δε να εξαρτώνται από τον συγκεκριμένο τύπο του ενδίκου μέσου. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί με σοβαρότητα ότι, χάριν της ομοιόμορφης εφαρμογής του, το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει να αγνοούνται όλες οι προθεσμίες στις οποίες υπόκεινται οι απορρέουσες από αυτό αξιώσεις. Ελλείψει εναρμονισμένων κανόνων, το μόνο που μπορεί

46. Τέλος, προτίθεται να εκφράσω τις απόψεις μου σχετικά με διάφορα άλλα επιχειρήματα που υποστηρίχθηκαν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Πρώτον, όπως ανέφερα στο σημείο 44 των προτάσεών μου της 4ης Μαΐου 1994 στην υπόθεση *Peterbroeck*, αποκλείεται επίκληση του άρθρου 177 της Συνθήκης προς υποστήριξη της απόψεως ότι ένα εθνικό δικαστήριο πρέπει πάντοτε να έχει τη δυνατότητα να εξετάζει αυτεπαγγέλτως ζητήματα κοινοτικού δικαίου που παρέλειψαν να θέσουν οι διάδικοι. Το άρθρο 177 συνιστά απλώς τον μηχανισμό μέσω του οποίου ένα εθνικό δικαστήριο, ενώπιον του οποίου έχει αχθεί νομοτύπως ένα ζήτημα κοινοτικού δικαίου, μπορεί να προκαλέσει την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί του ζητήματος αυτού εκ μέρους του Δικαστηρίου. Το άρθρο 177 μπορεί μιν να αποκλείει την εφαρμογή δικονομικών κανόνων που απαγορεύουν σε ένα εθνικό δικαστήριο να ζητήσει την υπό τις περιστάσεις αυτές έκδοση προδικαστικής αποφάσεως, δεν αφορά όμως το προτασσόμενο ζήτημα των προϋποθέσεων υπό τις οποίες εγείρεται ζήτημα κοινοτικού δικαίου ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου.

47. Δεύτερον, παρατηρώ ότι το πρώτο ερώτημα του *Hoge Raad* στηρίζεται στην ανα-

22 — Βλ. την απόφαση της 12ης Ιουνίου 1980 στην υπόθεση 130/79, *Express Dairy Foods* (Συλλογή τόμος 1980/II, σ. 271, σκέψη 12).

γκαία προϋπόθεση ότι οι ενώπιόν του αγόμενες διαφορές αφορούν «δικαιώματα και υποχρεώσεις αναγνωριζόμενα από το αστικό δίκαιο και εξαρτώμενα από την ελεύθερη βούληση των διαδίκων». Οι ανακόπτοντες-αναιρεσείοντες υποστηρίζουν ότι πρόκειται για έμμεση αναφορά στους ολλανδικούς κανόνες περί δημοσίας τάξεως, ήτοι στους κανόνες, η εφαρμογή ή μη των οποίων δεν εναπόκειται στη διάκριση των διαδίκων. Βάλλουν κατά της πεποιθήσεως αυτής με το αιτιολογικό ότι οι κοινοτικοί κανόνες, υπέρτεροι του εθνικού δικαίου, πρέπει να θεωρούνται ως κανόνες δημοσίας τάξεως τους οποίους πρέπει να εφαρμόζουν αυτεπαγγέλτως τα δικαστήρια. Δεν μπορούν να εξαρτώνται, όσον αφορά την εφαρμογή τους, από τη βούληση των διαδίκων.

48. Για τους λόγους που έχω ήδη εκθέσει, φρονώ ότι η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου δεν σημαίνει ότι όλοι οι κοινοτικοί κανόνες πρέπει να τυγχάνουν ειδικού καθεστώτος έναντι των εθνικών δικονομικών κανόνων. Το δημοσίας φύσεως κοινοτικό συμφέρον, το οποίο συνίσταται στη διατήρηση της ακεραιότητας της κοινοτικής έννομης τάξεως και στην ενδεδειγμένη προστασία των δικαιωμάτων που απολαμβάνουν οι ιδιώτες βάσει του κοινοτικού δικαίου, μπορεί να ικανοποιηθεί καταλλήλως μέσω των αρχών που έχει ήδη διατυπώσει το Δικαστήριο.

49. Πάντως, δεν αποκλείω το ενδεχόμενο να υπάρχουν περιπτώσεις υπό τις οποίες ένα εθνικό δικαστήριο να οφείλει να εξετάσει κοινοτικό κανόνα που δεν επικαλέστηκαν οι διάδικοι, ακόμη και αν τούτο συνεπαγόταν υπέρβαση των ορίων της διαφοράς, όπως αυτά έχουν καθοριστεί με τα αιτήματα των διαδίκων. Ένα εθνικό δικαστήριο οφείλει να μην εφαρμόσει συμφωνία που είναι προδήλως παράνομη βάσει του άρθρου 85 της

Συνθήκης. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί αν, για παράδειγμα, ο συμβαλλόμενος σε συμφωνία περι καθορισμού τιμών, προδήλως αντίθετη προς το άρθρο 85 της Συνθήκης, ζητούσε αποζημίωση λόγω αθετήσεως της συμφωνίας από τον αντισυμβαλλόμενο και αν ο αντίδικος παρέλειπε να επικαλεστεί το άρθρο 85. Στην περίπτωση αυτή, δεν χωρεί αμφιβολία ότι το εθνικό δικαστήριο μπορεί και οφείλει να το πράξει. Αλλ' εφόσον μπορεί να θεωρηθεί ως βέβαιο ότι κανένα δικαστήριο δεν θα εφάρμοζε σύμβαση, προδήλως παράνομη εξ επόψεως εθνικού δικαίου, έστω και αν δεν έγινε επίκληση της ελλείψεως νομιμότητάς της από τους διαδίκους, τότε απαιτείται απλώς και μόνον η εφαρμογή της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων. Επί πλέον, στα πλαίσια της κατά τα άρθρα 85 και 86 της Συνθήκης ελλείψεως νομιμότητας, το κοινοτικό συμφέρον διασφαλίζεται περαιτέρω και κατά το μέτρο που η Επιτροπή μπορεί πάντοτε να παρέμβει.

50. Παρόμοιο ζήτημα δεν τίθεται στις παρούσες υποθέσεις. Εφόσον κανείς από τους διαδίκους δεν φρόντισε να επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο, δεν υφίσταται επιτακτικό κοινοτικό συμφέρον επιβάλλον την εξέταση από το εθνικό δικαστήριο περιπλόκων ζητημάτων κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού ανεξάρτητα από τη βούληση των διαδίκων. Το μοναδικό διακυβευόμενο στις παρούσες υποθέσεις κοινοτικό συμφέρον είναι αυτό της παροχής της ενδεδειγμένης δικαστικής προστασίας, συμφέρον που, κατά την άποψή μου, έχει ικανοποιηθεί.

51. Τέλος, οι παρούσες υποθέσεις διαφέρουν σαφώς από την υπόθεση *Duijnsteek*²³.

23 — Απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 1983, υπόθεση 288/82, (Συλλογή 1983, σ. 3663).

Στην υπόθεση εκείνη το Δικαστήριο, απαντώντας σε ερώτημα του Hoge Raad, έκρινε ότι το άρθρο 19 της Συμβάσεως των Βρυξελλών²⁴ υποχρεώνει το εθνικό ακυρωτικό δικαστήριο να διαπιστώνει αυτεπαγγέλτως την έλλειψη διεθνούς δικαιοδοσίας του κάθε βαλλομένου κράτους έχει αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία βάσει του άρθρου 16 της Συμβάσεως, παρά το ότι οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες περιορίζουν τον έλεγχο του στους λόγους αναιρέσεως που προβάλλουν οι διάδικοι. Πάντως, όπως έκρινε το Δικαστήριο²⁵, η Σύμβαση, η οποία καθορίζει τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων των συμβαλλομένων κρατών όταν πρόκειται για αστικές υποθέσεις, αποσκοπεί στο να κατισχύει η ίδια των ασυμβιβάστων προς αυτή εθνικών διατάξεων. Το άρθρο 19 της Συμβάσεως καθιέρωσε συγκεκριμένη υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να εγείρουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, το ζήτημα της δικαιοδοσίας τους. Συνεπώς, ο εθνικός κανόνας που απαγορεύει σε δικαστήριο να το πράξει είναι αντίθετος προς τις σαφείς διατάξεις της Συμβάσεως.

52. Κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, κατά την άποψή μου, η απάντηση που πρέπει να δοθεί στο πρώτο και δεύτερο ερώτημα του εθνικού δικαστηρίου είναι ότι, σε διαφορές όπως οι αχθείσες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων που αποτελούν αντικείμενο των υπό κρίση υποθέσεων, το κοινοτικό δίκαιο δεν απαιτεί από ένα εθνικό δικαστήριο αλλ' ούτε παρέχει σ' αυτό τη δυνατότητα να αγνοήσει εθνικούς δικονομικούς κανόνες που τυγχάνουν εφαρμογής αδιακρίτως επί αιτημάτων στηριζομένων

τόσο στο εθνικό όσο και στο κοινοτικό δίκαιο και που δεν του επιτρέπουν να εφαρμόσει κοινοτικές διατάξεις που δεν επικαλέστηκαν οι διάδικοι, οσάκις τούτο θα υποχρέωνε το εθνικό δικαστήριο να εξέλθει των ορίων της διαφοράς και να εξετάσει μη τεθέντα από τους διαδίκους πραγματικά ζητήματα. Το τρίτο ερώτημα, εφόσον υποβλήθηκε μόνον υπό την προϋπόθεση ότι θα εδίδετο καταφατική απάντηση στο δεύτερο, δεν χρήζει απαντήσεως.

Τα ερωτήματα επί της ουσίας

53. Το τέταρτο, πέμπτο και έκτο ερώτημα του Hoge Raad έχουν σκοπό να εξακριβωθεί αν το συνταξιοδοτικό σύστημα των φυσιοθεραπευτών και συγκεκριμένα αν η υποχρεωτική υπαγωγή σε αυτό συμβιβάζονται με τους περί ανταγωνισμού κανόνες της Συνθήκης. Εφόσον τα ζητήματα αυτά δεν τέθηκαν ενώπιόν του, ο Kantonrechter δεν ενέκλυσε στα πραγματικά περιστατικά που σχετίζονται με τα εν λόγω ζητήματα. Με τη διάταξή του περί παραπομπής, το Hoge Raad αναφέρεται απλώς στους σκοπούς του νόμου περί συντάξεων και στις συνέπειες ενός συστήματος περί υποχρεωτικής υπαγωγής (βλ. ανωτέρω τα σημεία 2 και 3).

54. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου²⁶:

«Η ανάγκη ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου, χρήσιμης για το εθνικό δικαστήριο,

24 — «Το δικαστήριο συμβαλλομένου κράτους διαπιστώνει αυτεπαγγέλτως την έλλειψη διεθνούς δικαιοδοσίας του, εφόσον καλείται να κρίνει, ως κύριο ζήτημα, διαφορά για την οποία δικαστήριο άλλου συμβαλλομένου κράτους έχει αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία σύμφωνα με το άρθρο 16.»

25 — Βλ. ιδίως τη σκέψη 14 της αποφάσεως.

26 — Διάταξη της 9ης Αυγούστου 1994 στην υπόθεση C-378/93, La Pyramide (Συλλογή 1994, σ. I-3999, σκέψη 14). Βλ. επίσης την απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 1993 στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-320/90, C-321/90 και C-322/90, Telemarsicabruzzo κ.λπ. (Συλλογή 1993, σ. I-393).

απαιτεί από το τελευταίο να προσδιορίσει το πραγματικό και νομοθετικό πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσονται τα ερωτήματα που έχει υποβάλει ή, τουλάχιστον, να εξηγήσει τις πραγματικές καταστάσεις επί των οποίων στηρίζονται τα ερωτήματα αυτά (...).

Αυτό συμβαίνει κατ' εξοχή σε έναν τομέα, όπως είναι το δίκαιο του ανταγωνισμού, ο οποίος χαρακτηρίζεται από περίπλοκες νομικές και πραγματικές καταστάσεις²⁷. Φυσικά, επειδή ακριβώς τα ζητήματα ανταγωνισμού δεν συζητήθηκαν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, το Hoge Raad αδυνατούσε να περιγράψει πλήρως, με τη διάταξη του περί παραπομπής, το πραγματικό και νομικό πλαίσιο της πτυχής της συγκεκριμένης υποθέσεως.

55. Αν, σε αντίθεση με την άποψη που διατύπωσε, το Hoge Raad απαιτείται να εξετάσει τα ζητήματα ανταγωνισμού, το Δικαστήριο, κατά την άποψή μου, πρέπει να αποφανθεί επί των ζητημάτων αυτών μόνον κατόπιν περαιτέρω διευκρινίσεως του πραγματικού και νομικού πλαισίου της διαφοράς. Στις παρούσες προτάσεις μου, ας μου επιτραπεί να περιοριστώ στη διατύπωση μιας πρώτης γνώμης επί του τετάρτου ερωτήματος του εθνικού δικαστηρίου υπό το φως των αφορώντων το Ταμείο πληροφοριακών στοιχείων που περιέχονται στις γραπτές παρατηρήσεις. Με το ερώτημα αυτό, το Hoge Raad ερωτά αν συνιστά επιχείρηση κατά την έννοια των άρθρων 85, 86 ή 90 της Συνθήκης ΕΚ επαγγελματικό συνταξιοδοτικό σύστημα που έχει συσταθεί βάσει του

νόμου περί συντάξεων και καθιστά υποχρεωτική την υπαγωγή σ' αυτό όλων ή μιας ή περισσότερων κατηγοριών των εργαζομένων στον συγκεκριμένο επαγγελματικό κλάδο. Νομίζω ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική.

56. Οι ανακόπτοντες-αναιρεσιόντες επικαλούνται την απόφαση Höfner και Elser²⁸ προκειμένου να στηρίξουν ευρεία ερμηνεία της εννοίας της επιχειρήσεως, στην οποία να εμπίπτει και το Ταμείο. Με την εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο έκρινε ότι ένας δημόσιος οργανισμός που διαμεσολαβεί για την ανεύρεση εργασίας πρέπει να θεωρηθεί ως επιχείρηση κατά την έννοια των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι²⁹:

«Από την άποψη αυτή πρέπει να διευκρινιστεί, στο πλαίσιο του δικαίου του ανταγωνισμού, αφενός ότι η έννοια της επιχειρήσεως καλύπτει κάθε φορέα ο οποίος ασκεί οικονομική δραστηριότητα, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς που τον διέπει και τον τρόπο χρηματοδοτήσεώς του, και αφετέρου ότι η διαμεσολάβηση για την ανεύρεση εργασίας ή προσωπικού αποτελεί οικονομική δραστηριότητα.

Το γεγονός ότι η διαμεσολάβηση για την ανεύρεση εργασίας ή εργατικού δυναμικού ανατίθεται συνήθως σε δημοσίους φορείς δεν μεταβάλλει την οικονομική φύση της διαμεσολαβήσεως, η οποία δεν ασκούνταν πάντα και δεν ασκείται κατ' ανάγκη από δημοσίους φορείς. Η διαπίστωση αυτή ισχύει κυρίως για την ανεύρεση θέσεων

27 — Προαναφερθείσα απόφαση Telemarsicabruzzo κ.λπ., σκέψη 7.

28 — Απόφαση της 23ης Απριλίου 1991 στην υπόθεση C-41/90 (Συλλογή 1991, σ. I-1979).

29 — Σκέψεις 21 και 22.

εργασίας σε στελέχη και διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων.»

57. Εντούτοις, η κατάσταση που διέπει τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης είναι περισσότερο περίπλοκη. Τα συνταξιοδοτικά συστήματα λαμβάνουν ποικίλες μορφές που καλύπτουν όλο το φάσμα, από τα κρατικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης έως τα ιδιωτικά συστήματα ατομικής ασφάλισης που εκμεταλλεύονται επιχειρηματίες ασφαλιστές. Παρ' όλων ότι υφίσταται η δυνατότητα ανταγωνισμού ακόμη και μεταξύ των συστημάτων αυτών (όπως καταδεικνύει το γεγονός ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο ιδιωτικές συμφωνίες περί συντάξεων μπορούν να αντικαταστήσουν εν μέρει το κρατικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης), είναι σαφές ότι πρόθεση του κοινοτικού νομοθέτη δεν ήταν οι κανόνες ανταγωνισμού να εφαρμόζονται επί των κρατικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης. Η δυσκολία έγκειται στην κατάταξη των συστημάτων που εμπέδουν σε ενδιάμεσες κατηγορίες, όπως τα επίδικα συστήματα στις παρούσες υποθέσεις. Η Επιτροπή, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες στον τομέα των συντάξεων, για την υλοποίηση των τριών στόχων της ως προς την διοίκηση των ταμείων συντάξεως σε διασυνοριακό επίπεδο, ως προς την άρση των περιορισμών στις επενδύσεις περιουσιακών στοιχείων των εν λόγω ιδρυμάτων και ως προς την υπαγωγή ασφαλισμένων σε διασυνοριακό επίπεδο στα συνταξιοδοτικά συστήματα³⁰, αναγνώρισε την ευρύτητα του φάσματος των συνταξιοδοτικών συστημάτων, καθώς και την ανάγκη σεβασμού των επιλογών των κρατών μελών όσον αφορά

τις ιδιωτικές συμφωνίες περί συντάξεων. Ας μου επιτραπεί να επισημάνω ότι η από 26 Μαΐου 1993 τροποποιημένη πρόταση οδηγίας της Επιτροπής³¹ περιλαμβάνει μεν διάφορες προτάσεις όσον αφορά την επί διασυνοριακής βάσεως διαχείριση και την άρση των επενδυτικών περιορισμών, αναγνωρίζει δε στις αιτιολογικές σκέψεις ότι απαιτείται περαιτέρω εργασία επί του ζητήματος της υπαγωγής σε διασυνοριακό επίπεδο στα ταμεία συντάξεων προκειμένου να ληφθούν υπόψη οι διάφορες κατηγορίες ιδρυμάτων και να μη τεθεί υπό αμφισβήτηση η λειτουργία των ιδρυμάτων υποχρεωτικής υπαγωγής³².

58. Το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να εξετάσει, ήδη με τις υποθέσεις Poucet και Pistre³³, το πεδίο εφαρμογής των περί ανταγωνισμού κανόνων της Συνθήκης σε σχέση με ορισμένα συνταξιοδοτικά συστήματα που εμπέδουν στην ενδιάμεση κατηγορία. Στις υποθέσεις εκείνες, το Δικαστήριο έκρινε ότι ο όρος «επιχείρηση» των άρθρων 85 και 86 της Συνθήκης δεν περιλαμβάνει φορείς που διαχειρίζονται το σύστημα ασφάλισης ασθενείας και μητρότητας των αυτοτελώς απασχολούμενων σε άλλα πλην των γεωργικών επαγγέλματα και το συνταξιοδοτικό σύστημα των βιοτεχνών. Τα συστήματα επιδίωκαν αμιγώς κοινωνικό στόχο, δεν ήταν κερδοσκοπικά και στηρίζονταν στην αρχή της αλληλεγγύης. Σκοπούσαν στην παροχή ασφαλιστικής καλύψεως υπέρ όλων όσων υπήγοντο στο σύστημα, ανεξαρτήτως οικονομικών πόρων ή της καταστάσεως της υγείας τους κατά τον χρόνο υπαγωγής τους.

30 — Βλ. το από 23 Οκτωβρίου 1990 έγγραφο εργασίας της Επιτροπής περί συμπληρώσεως της εσωτερικής αγοράς όσον αφορά τις ισχύουσες στον τομέα της ιδιωτικής συνταξιοδοτήσεως διατάξεις περί ηλικίας συνταξιοδοτήσεως, επισυναφθέν στις παρατηρήσεις της Επιτροπής στην υπόθεση C-244/94. Βλ. επίσης την από 21 Οκτωβρίου 1991 πρόταση οδηγίας του Συμβουλίου σχετικά με την ελευθερία διαχείρισης και επενδύσεως κεφαλαίων που συγκεντρώνονται από ιδρύματα συνταξιοδοτικών παροχών (91/C 312/04, ΕΕ 1991, C 312, σ. 3), όπως τροποποιήθηκε στις 26 Μαΐου 1993 (93/C 171/11, ΕΕ 1993, C 171, σ. 13).

59. Στην περίπτωση του συστήματος ασφάλισης ασθενείας και μητρότητας, η αρχή

31 — Προαναφέρθηκε στην υποσημείωση 30.

32 — Βλ. την τελευταία αιτιολογική σκέψη.

33 — Απόφαση της 17ης Φεβρουαρίου 1993, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-159/91 και C-160/91 (Συλλογή 1993, σ. I-637).

της αλληλεγγύης εκφραζόταν με την αναδιανομή εισοδημάτων, στο μέτρο που οι ασφαλισμένοι συνεισέφεραν μεν αναλόγως του εισοδήματος εκ της εργασίας τους (εξαιρούντο της υποχρέωσης καταβολής εισφορών οι λαμβάνοντες σύνταξη αναπηρίας και οι ασφαλισμένοι στο σύστημα που είχαν συμπληρώσει την ηλικία συνταξιοδοτήσεως), αλλ' ετύγχαναν των ιδίων πλεονεκτημάτων. Στην περίπτωση του συνταξιοδοτικού συστήματος των βιοτεχνών, η αρχή της αλληλεγγύης μεταφραζόταν στην πράξη με το ότι οι συντάξεις των ασφαλισμένων που είχαν συμπληρώσει την ηλικία συνταξιοδοτήσεως χρηματοδοτούνταν από εισφορές του ασφαλισμένου ενεργού πληθυσμού και με το ότι οι συντάξεις δεν αποτελούσαν συνάρτηση των καταβληθεισών εισφορών. Υφίστατο επίσης κάποιος βαθμός αλληλεγγύης μεταξύ διαφορετικών συστημάτων. Τα συστήματα στηρίζονταν κατ' ανάγκη στην υποχρεωτική υπαγωγή, βασικό στοιχείο της οικονομικής τους ισορροπίας.

60. Η διοίκηση των συστημάτων υπέκειτο στον έλεγχο των δημοσίων αρχών. Τα ταμεία δεν διαμόρφωναν το ύψος των εισφορών και πλεονεκτημάτων.

61. Το Δικαστήριο κατέληξε στο ότι η διοίκηση των συστημάτων συνίστατο στην εκπλήρωση αμιγώς κοινωνικής λειτουργίας και όχι στην άσκηση οικονομικής δραστηριότητας. Τα συστήματα αυτά δεν ενέπιπταν στον ορισμό της «επιχειρήσεως» που δόθηκε με την απόφαση Höfner και Elser³⁴.

62. Κατά την άποψή μου, το επίμαχο στις παρούσες υποθέσεις συνταξιοδοτικό σύ-

στημα, καίτοι σε ορισμένα σημεία διαφέρει των συστημάτων στις υποθέσεις Roucet και Pistre, διαθέτει όντως τα ουσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα που οδήγησαν το Δικαστήριο στο συμπέρασμά του στις εν λόγω υποθέσεις. Το Ταμείο επιτελεί αναμφιβόλως αμιγώς κοινωνική λειτουργία. Συστάθηκε από τους επαγγελματίες φυσιοθεραπευτές και, κατόπιν αιτήσεως του κλάδου, αποφασίστηκε η υποχρεωτική ασφάλιση σε αυτό με υπουργική απόφαση που εκδόθηκε βάσει του νόμου περί συντάξεων. Όπως προανέφερα, οι σκοποί του νόμου συνίστανται στην εξασφάλιση μετά τη συνταξιοδότηση εισοδημάτων αντιστοιχούντων στο ανερχόμενο γενικό επίπεδο εισοδημάτων, στη συμμετοχή των νεότερων συναδέλφων στο υψηλότερο κόστος της συνταξιοδοτήσεως των πρεσβυτέρων συναδέλφων και στην αναγνώριση συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων για έτη προγενέστερα της θέσεως σε ισχύ του συνταξιοδοτικού συστήματος. Το Ταμείο δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Το διοικητικό συμβούλιό του, τα μέλη του οποίου δεν λαμβάνουν αποδοχές, αλλά μόνον ως επιστροφόμενα τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν (άρθρο 7 του καταστατικού του Ταμείου), απαρτίζεται αποκλειστικώς από μέλη του Ταμείου (άρθρο 5 του καταστατικού).

63. Περαιτέρω, από τις γραπτές παρατηρήσεις του Ταμείου προκύπτει ότι το συνταξιοδοτικό σύστημα συνεπάγεται σε σημαντικό βαθμό αλληλεγγύη μεταξύ των ασφαλισμένων, αλληλεγγύη η οποία βαίνει και πέραν αυτού που υπαγορεύουν φυσιολογικά οι εμπορικές συμφωνίες. Κατ' αρχήν, καταβάλλονται πάγιες εισφορές και εισπράττονται σταθερές συντάξεις, και τούτο ανεξαρτήτως της ηλικίας κατά την οποία ο ασφαλισμένος υπήχθη στο συνταξιοδοτικό σύστημα και ανεξαρτήτως της καταστάσεως της υγείας του κατά το χρονικό αυτό σημείο· επί πλέον, αναγνωρίζονται αναδρο-

34 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 28.

μικώς συνταξιοδοτικά δικαιώματα σε όσους ασκούσαν ήδη το επάγγελμα όταν τέθηκε σε ισχύ το συνταξιοδοτικό σύστημα. Επιπροσθέτως, σημειώνω επικουρικά ότι, σε περίπτωση ανικανότητας προς εργασία, η ασφάλεια εξακολουθεί να ισχύει χωρίς την καταβολή εισφορών.

64. Ενόψει των ανωτέρω, νομίζω ότι το Ταμείο, κατόπιν προσηκτικότερης εξέτασης, ομοιάζει περισσότερο με φορέα κοινωνικής ασφαλίσεως παρά με επιχειρηματία ασφαλιστή και ότι το συγκεκριμένο συνταξιοδοτικό σύστημα συγγενεύει περισσότερο με ένα σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως απ' ό,τι με ιδιωτικές συμφωνίες περί ασφαλίσεως των συντάξεων, έστω και αν αυτές εντάσσονται σε οργανωμένο επί συλλογικής βάσεως σύστημα. Οι υπαγόμενοι στο υπό κρίση συνταξιοδοτικό σύστημα συνεισφέρουν σε ένα κοινό ταμείο, χωρίς να τους παρέχεται άπορική υπηρεσία. Επομένως, κατά την άποψή μου, το Ταμείο, στις σχέσεις με τους ασφαλισμένους του, δεν δρα ως επιχείρηση αλλ' ως κοινωνικός φορέας στον οποίο οι επαγγελματίες του κλάδου έχουν

αναθέσει την ευθύνη να τακτοποιεί τα της συνταξιοδοτήσεώς τους.

65. Έτσι έχουν τα πράγματα παρά το ότι το συνταξιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από παγιοποίηση κεφαλαίων κατά τρόπον ώστε οι συντάξεις να χρηματοδοτούνται από το αποθεματικό και όχι από τις τρέχουσες εισφορές. Το Ταμείο προέβαλε το πειστικό επιχείρημα ότι η δημιουργία σημαντικών αποθεματικών είναι αναγκαία όταν πρόκειται για συνταξιοδοτικό σύστημα που δεν χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό και πρέπει να διατηρεί την πραγματική αξία των συντάξεων σε εποχές έντονου πληθωρισμού. Το ότι τα ταμεία συντάξεων είναι σημαντικότεροι επενδυτές στις κεφαλαιαγορές εξηγεί ασφαλώς τις πρωτοβουλίες της Επιτροπής όσον αφορά τη σε διασυνοριακό επίπεδο διοίκησή τους και την πραγματοποίηση επενδύσεων, αλλά δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για το αν ένα ταμείο δρα, στο πλαίσιο των σχέσεών του με τους ασφαλισμένους του, ως επιχείρηση για τους σκοπούς του δικαίου του ανταγωνισμού.

Συμπέρασμα

66. Συνεπώς, είμαι της γνώμης ότι το Δικαστήριο πρέπει να δώσει στο πρώτο και στο δεύτερο ερώτημα του Hoge Raad την ακόλουθη απάντηση, ενώ τα λοιπά ερωτήματα δεν χρήζουν απαντήσεως.

«Σε διαφορές όπως αυτές που ήχθησαν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και αποτελούν αντικείμενο των υπό κρίση υποθέσεων, το κοινοτικό δίκαιο δεν υποχρεώνει τα εθνικά δικαστήρια αλλ' ούτε τους παρέχει τη δυνατότητα να αγνοούν εθνικούς δικονομικούς κανόνες που τυγχάνουν εφαρμογής αδιακρίτως επί αξιώσεων απορρεουσών τόσο από το εθνικό όσο και από το κοινοτικό δίκαιο, μη επιτρέποντάς τους να εφαρμόσουν κοινοτικές διατάξεις που δεν επικαλέστηκαν οι διάδικοι, οσάκις τούτο θα τα υποχρέωνε να εξέλθουν των ορίων της διαφοράς και να επιληφθούν πραγματικών ζητημάτων που δεν εθίγησαν από τους διαδίκους.»